

Милорадовичів «в казеное ведомство»), демографічні процеси, що відбувалися на селі (приріст населення і, відповідно, зниження рівня життя сільської родини) тощо. Так, у с. Мелехи плетінням сіток займалися біля 50 дворів (приблизно 150 осіб) [3, 1]. Зверталася також увага на той факт, що наприкінці XIX ст. цей промисел мав масовий характер у зазначеному регіоні, про що свідчать статистичні дані, однак, вони також не відрізняються однотайністю у цифрах. Так, С. Лисенко, розглядаючи кількісний склад кустарів, що плели сітки, наводить показники з декількох джерел. В. Василенко зазначав, що у 1884 р. у Вороньках промислом займалися 308 дворів з 817. Офіційні дані свідчили, що промислом займалися 550 дворів з 909 наявних 1898 р. і 574 двори (1365 осіб) 1900 р., відповідно, тобто, майже 60 % місцевого населення були задіяні у виробництві риболовецьких сіток. Самі ж майстри зазначали, що плетінням впродовж року займається біля 3000 осіб, із загальної кількості населення у 5034 особи [3, 2].

Плетіння кошиків з рогами мало доволі значний розвиток у селах Лохвицького повіту, оскільки сировина, що для цього застосовувалася, враховуючи характер місцевості, була у вільному доступі і не потребувала матеріальних витрат. Плетіння кошиків було заняттям насамперед жіночим та дитячим, чоловіки ж не розглядали його як прибуткове, але займалися ним через матеріальну скруту, з надією покращити матеріальний стан родини хоча б незначною мірою [3, 79]. Серед сільських кустарних промислів, що набули розвитку, але не мали значного впливу на економіку селян Полтавської губ., С. Лисенко виділяв плетіння волоських сит у с. Харсиках Чернухської волості, де цим займалися 12 господарств з наявних 300 [3, 168].

Окремо слід зазначити і звернути увагу на той факт, що у своїх звітах дослідники відзначали активну позицію Полтавського губернського земства та окремих поміщиків, які впроваджували заходи щодо розвитку та активізації промислів, з метою зменшення зубожіння місцевого сільського люду [4, 118]. Так, за сприянням земства, було відкрито показові пункти для обслуговування кустарів, де вони могли ознайомитися з новинками виробництва, зразками продукції, яку потребував ринок та отримати консультацію фахівців, що пройшли певну підготовку, як це робилося при школі у селищі Дігтярі. Зокрема, повітові земства Полтавської губ. відкрили 13 учбових майстерень для покращення ткацького промислу.

1. Василенко В.К. Опыт толкового словаря народной технической терминологии по Полтавской губернии // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – X., 1902.
2. Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. – Т. I. – СПб., 1892.
3. Лисенко С.И. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии. – Вып. III: Промыслы Лохвицкого уезда. – Полтава, 1904.
4. Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. – Т. IX. – СПб., 1911.

Kantemyrova R.M. Rural handicrafts of Poltava province in the end of the XIX – at the beginning of the XX c. in statistic reports and reviews. The article is devoted to the analyses of the rural handicrafts' state in the Poltava province in the end of the XIX at the beginning of the XX century on the basis of statistic reports and reviews which promoted to their flourishing and reasons of declining.

Key words: Rural handicrafts, Poltava province, statistic reports, statistic reviews

І. А. Фареній

ДОЛЯ ХЕРСОНСЬКИХ АРТІЛЕЙ МИКОЛИ ЛЕВИТСЬКОГО

У статті представлено нове бачення результатів діяльності у сфері організації селянських землеробських артілей у Херсонській губернії всесвітньовідомого кооперативного діяча М. Левитського.

Ключові слова: М. Левитський, артілі, кооперація, кооперативний рух

Діяльність всесвітньовідомого кооперативного діяча Миколи Васильовича Левитського, названого «артільним батьком», у науковій літературі передусім пов'язується з організацією селянських землеробських артілей у 1890-х рр. на Херсонщині. При цьому завжди констатується прикра поразка його починань, повний розклад і зникнення осередків колективного господарювання херсонських хліборобів [1–4]. Між тим, що собою являв процес занепаду творинь «артільного батька», у нашій літературі докладно не висвітлювалося. Представлена стаття має на меті показати останні кроки херсонських селян-артільників, що, як нам вдалося з'ясувати, були значно міцнішими і тривалішими, ніж гадали.

М. Левитський, очевидно, не мав особливих ілюзій відносно реальних перспектив, створених ним хліборобських товариств. У 1897 р., доповідаючи Херсонському губернському земству, він зазначав: «Я не питаю особливо радужних надежд относительно херсонских артелей», констатуючи, що артілі «существуют и действуют не на основаниях изложенных в артельном договоре, а в большинстве теперь, содержат лошадей отдельно каждый у себя, представляют собою союзы более простые по организации, имеющие целью сообща брать аренду, обрабатывать поля, работать при машине, помогать друг другу по хозяйству». Невиконання умов артільного договору про спільне господарювання об'єктивно стимулювала й «разбросанность надельной земли на огромные расстояния на 15–20 верст по десятине, пол и даже четверть десятины». Давалося взнаки також «отсутствие во многих местах выпасов и необходимость пасти лошадей отдельно по межим и огородам», «бедность многих артельщиков, не имевших даже и сарая, где бы поставить... общих лошадей и потому вынужденных разобрать лошадей и держать у себя... то в хлевах, то в сенах, то в пустой половине хаты». Не другорядну роль відіграло також «отсутствие в сёлах, на месте артелей, сочувствующих людей» [Цит. за: 5, 20–22].

Поступово наступала агонія організаційної діяльності – Микола Васильович був не в змозі охопити інструкторсько-методичною роботою всі свої створіння і вони занепадали. У виданій 1899 р. праці відомого публіциста А. Фаресова, присвяченій М. Левитському, розпад артілей розглядався вже як очевидний факт. Там же зазначалося, що останній «не так теперь разбрасывается с своими разнообразными артелями, ограничиваясь более жизненными из них» – читай: почав спастися те, що ще можна було врятувати [5, 13–14, 22].

На початку 1900 р., зі слів М. Левитського, стало відомо, що колишні селяни-артільники, прогосподарювавши 2–3 роки в одноосібному порядку, «вновь соединяются и восстанавливают общее артельное хозяйство» [6, 1]. У 1901 р. на 3'їзді діячів агрономічної допомоги місцевому господарству в Москві А. Зінов'єв заявив, що в Херсонській губ. «артелей функционирующих, за исключением одной, может быть двух, не имеется. Но может быть и нарождаются новые, – этого

ни отрицать, ни утверждать нельзя» [7, 24]. Того ж року в Херсоні, під головуванням М. Левитського, відбулися збори представників усіх артілей губернії, на яких створили раду уповноважених (по два представника від кожної артілі) [8, 3]. Отже, артілі були не поодиноким явищем на просторах Херсонщини, інакше було б неможливо зібрати збори їхніх представників, тим більше сформувати з них постійний представницький орган. У 1902 р. він подав Товариству сприяння російській промисловості і торгівлі досить докладну інформацію про існування, створених ним, артілей: «Таких артелей в настоящее время насчитывается 16» [9, 185–186]. Серед них – 13 в Олександрійському, Єлисаветградському та Херсонському повітах, Херсонської губ., 2 – в Олександрівському повіті, Катеринославської губ. та 1 – в Лубенському повіті на Полтавщині.

Показово, що сам М. Левитський кінцеву дату діяльності зі створення землеробських товариств на Херсонщині визначав 1902 р.: «На Херсонщині було засновано до 125 хліборобських спілок на протязі 1894–1902 рр.», – згадував він 1918 р. [10, 9]. Однак артільне життя не завмерло, що засвідчив лист землеробів с. Сентова Олександрійського повіту від 1903 р. до М. Левитського, в якому згадані 6 артілей, «состоящих из добросовестных товарищей» [11, 1]. Не зайвим буде зазначити, що того ж року ряд земств пропонував йому вступити до них на службу та займатися організацією артілей [6, 25]. Очевидно, не на тлі суцільного розвалу артільної справи надійшли до нього такі пропозиції. Так, і журнал споживчої кооперації – «Союз потребителей» у першому номері за 1904 р. повідомляв про долю херсонських артілей наступне: «Многие из них распались и вновь возникали, что особенно характерно, из нескольких распавшихся; многие совершенно прекратили своё существование». Далі говорилося, що ці артілі «подвижного характера» і тому «точный учёт их очень затруднителен». Однак, серед них є «более прочные артели, обладающие уже некоторым опытом и сознательным отношением к делу» [12, 28–29].

Дані «Союзу потребителей» про існування землеробських товариств повторюють матеріали Інституту рукопису Національної бібліотеки України [13, 9]. Важливе значення мають і відомості про поширення артілей у Херсонській губ., якими оперував відомий фахівець у галузі виробничої кооперації Є. Максимов. За його підрахунками, на початку ХХ ст. тут діяли 55 різних видів артілей і сільськогосподарських, і промислових [14, 114]. Інший фахівець – В. Зельгейм – нарахував на 1 січня 1904 р. у Херсонській губ. 36 промислових товариств [15, 29], що дає можливість судити про кількість землеробських кооперативів.

Зазначимо, що у справі з'ясування долі херсонських артілей важлива не точність цифр, а, перш за все, сам факт їхнього існування. На підставі наведених даних, можна стверджувати, що, організовані М. Левитським у 1890-х рр. на Херсонщині землеробські кооперативи, діяли і на початку ХХ ст., принаймні, на початку 1904 р. виглядали в організаційно-господарському відношенні досить пристойно. Зрештою, маємо свідчення М. Левитського про кількісний стан землеробських товариств на 1904 р. Він писав, що останні є в Катеринославській, Полтавській, Херсонській та інших губерніях, і в різних місцевостях, «на сколько мне известно, дие их близко 10 [16, 10]. Виходячи з цього, бачимо, що в 1904 р. помітно згорнулися артільні починання загалом. Можливо, не випадково

даних щодо існування артілей на Херсонщині в пізніші часи виявити не вдалося.

Отже, зумовлений громадською працею М. Левитського, артільний рух у Херсонській губ. протримався десятиліття. Очевидно, слід відмовитися від традиційного і загалом недостовірного уявлення про результати його діяльності в 1890-х рр., що визначає їх як суцільний крах. Традиційні твердження істориків, що, на місці, організованих ним землеробських колективних господарств, «через кілька років обслідувачі артільної справи не знайшли жодної артілі – всі вони зникли, розпалися» [17, 515]; що «на 1901 р. не залишилося жодної артілі, із заснованих у 1894–1897 рр.» [3, 46], не дають правильного уявлення щодо розвитку артільної справи на Херсонщині. Оцінюючи значення херсонської артільної епопеї М. Левитського, слід зауважити, що, попри проблему збереження досягнень колективного землеробства, його авторитет не постраждав. Він і надалі був бажаним гостем у різних колах громадськості і його радо запрошували до бесід та виступів на кооперативні теми. Особливо успішними були виступи перед молодіжною аудиторією. Відомо, що його зустрічі зі студентами Київського університету відбувалися в квартирі В. Антоновича, а серед слухачів були відомі в майбутньому державні та громадські діячі, зокрема О. Єфремов, В. Доманицький, Б. Мартош, Л. Мацієвич та ін. [18, 14–15, 18–19, 26]. Шанувальником його артільної праці був і В. Винниченко і, скажімо, М. Левитський про це згадував так: «Якось він пригадав мені, як він в кінці 90-х рр. ХІХ ст. брав у мене артільні договори і розносив їх по селах, розповсюджуючи їх, і провадив пропаганду ідей с.-г. артілів» [18, 19].

Незважаючи на невдачі артільних діянь, Микола Васильович впевнено зберігав серед народу високий авторитет як основоположник колективного господарювання. У суспільній свідомості артільне землеробство неодмінно стало пов'язуватися саме з його іменем. Як про сенсацію повідомляв у 1901 р. журнал «Літературно-науковий вісник» про створення артілей на Полтавщині без його участі: «Сі спілки, на скільки відомо, виникли без почину М. Левитського, і се тим більше має ваги, щоб про них сказати подрібніше» [19]. Станом на 1902 р. були зафіксовані випадки, коли селяни, організовуючи колективні господарства, вирішували хто буде у них «Левитським», тобто, головою артілі [13, 10].

Після розкладу більшості херсонських артілей до нього надходили прохання щодо допомоги в організації кооперативів, у тому числі й землеробських. Наприклад, у 1904 р. до нього звернулися хлібороби с. Юнаковки Сумського повіту, Харківської губ., «с покорнейшей просьбой помочь... советом и содействием», щоб можна було «между собой соединиться в артель для совместной работы» [13, 21]. Загалом, робота у сфері організації землеробських товариств М. Левитським не припинялася. Відомо, що 1902 р. він відкрив два землеробських кооперативи в Лубенському повіті, Полтавської та сільськогосподарську артіль у Сумах Харківської губ. [20, 6].

Не заперечували його авторитет як кооператора й юриста урядові інституції, залучаючи до розробки кооперативного законодавства. У 1899 р., на запрошення міністра фінансів, він брав участь у розробці закону про артілі [21, 1]. У 1902 р. було прийняте «Положение об артелях трудовых» – перший в Російській імперії законодавчий акт, який повноцінно ствердив право на існування виробничої кооперації [22], що став безпосе-

реднім наслідком широкої практики організації М. Левитським артільей та його наполегливих зусиль зі створення належних адміністративно-правових умов їхньої діяльності. Він брав дієву участь і в розробці зразкового статуту для трудових артільей [12, 24]. Представляючи інтереси виробничої кооперації, зустрічався з міністром внутрішніх справ В. Плеве, з міністром фінансів В. Ковцевим та його заступником В. Тимирязевим [37, 46]. Були контакти і з міністром землеробства О. Єрмоловим, і міністром фінансів С. Вітте [4, 4].

Природно постає питання щодо причини такої уваги до людини, чия діяльність, як може здатися, зазнала поразки. Очевидно, в основі вшанування М. Левитського були як помітні практичні результати артільної роботи, так і тенденції суспільної думки та цінності тієї епохи. Народницька ідеологія підносила справу колективного господарювання та провідників артільної справи, й якби результати його роботи набули значно меншого масштабу, то все одно привертала б увагу. У 1902 р. М. Левитський одержав масу поздоровлень з нагоди 8-ї річниці артільної діяльності. Вітань було так багато, що він не міг навіть усім подякувати, тому підготував відкритий лист до всіх шанувальників [24]. Отже, для певної частини громадськості було що відзначати – створення артільей видавалося великим почином нової справи.

У насиченому різноманітними подіями житті Миколи Васильовича, показові наполягання вчених-юристів поспілкуватися з ними на артільні теми. У жовтні 1904 р. Харківське юридичне товариство зверталося до нього, з пропозицією прочитати доповідь про артіль, слідом за ним – професори юридичного факультету Харківського університету, а наступного року голова юридичного товариства – Н. Гредескул просив влаштувати лекцію з кооперативних питань [25, 10, 15, 23]. Великі сподівання на кооперативний рух у модернізації соціально-економічного життя та високий авторитет «артільного батька» зумовлювали таке ставлення до нього наукової громадськості.

Пояснюючи сталість кооперативного авторитету останнього, дозволимо собі вдатися й до сміливих аналогій з сучасною епохою. Чи багато приватних фірм українського сьогодення проіснували довше за херсонські артільі XIX ст.? Далеко не всі суб'єкти господарювання сучасної епохи доживають до п'ятиліття. У кращому випадку відбувається їх реорганізація і реструктуризація, в гіршому – припинення існування. Однак ніхто не поспішає поставити під сумнів необхідність приватного підприємництва, навіть попри стабільну економічну розруху останніх двох десятиліть. Домінуючі цінності сучасності впевнено тримаються за ідеї приватних власності та підприємництва як засобів соціально-економічного порятунку і процвітання. То чи варто дивуватися прихильності до херсонських артільних починань, які не лише були втіленням популярної на той час ідейно-теоретичної доктрини, а й, на відміну від сучасних суб'єктів економічного простору, залишили по собі помітні позитивні результати? Адже артільі, створені М. Левитським, не просто розклалися – на їхньому місці вирости міцні індивідуальні селянські господарства, що на декілька порядків піднесло майновий стан артільників. Ідея артільної діяльності виявилася не відірваною від господарської практики, а безземельних і безкінних селян артільі перетворили на самостійних господарів з землею та робочою худобою.

Розпад артільей був радше не проблемою М. Левитського та запропонованої ним системи землеробства, а селян, які не змогли продовжити колективне господарювання, попри те, що воно приносило їм позитивні результати. Зрештою, варто задатися питаннями: що власне поганого він зробив тим селянам і в чому полягав програв херсонських землеробів, яким були створені умови для господарського зростання? У свій час він, вислуховуючи жорстку критику і саркастичний скептицизм щодо своєї артільної діяльності, резонно зауважив: «Что я проповедую пьянство; скупаю живой товар и транспортирую его в Турцию; проповедую розги вместо школ?» [5, 16]. Якими б не були недоліки його роботи, він насправді не дав жодного приводу для негативного ставлення до своїх ідей і справ.

Безпосередньою ж причиною розкладу херсонських артільей стала ворожість властей до ініціатив М. Левитського. Негативним ставленням до артільей відзначалися і земські начальники, і органи правопорядку. Від започаткування артільного господарювання, поліція невсипучо слідкувала і чинила перешкоди його діяльності. Поява, розроблена ним, артільного договору викликала неспокій властей і вони невтомно витрачали енергію на з'ясування його авторства та вилучення документу з обігу [1, 12–13]. На підставі таємних розпоряджень влади, земські начальники чинили перешкоди реєстрації артільних угод. Селянам доводилося витрачати чимало часу на їх засвідчення у Єлисаветградського нотаріуса [3, 51]. Навіть просто читачам артільного договору не щастило – у період до 1902 р. його примірники вилучалися поліцією. Селянам рекомендувалося остерегатися і не мати справ з М. Левитським, повідомляти властям про місце його знаходження. Миколі Васильовичу в межах усєї імперії було заборонено проводити заходи, без дозволу та присутності поліції. На сільську адміністрацію покладалося завдання недопущення його бесід із селянами [1, 13].

Привертає увагу доволі послідовний характер дій органів правопорядку щодо діяльності М. Левитського серед селян. Коли вже й поширення артільей завершилося їхньою ліквідацією, вони невтомно боролися з їх виникненням. Показовою була ситуація у с. Сентово Олександрійського повіту, щодо якого в лютому 1901 р. волосний старшина наказав: «В случае появления... устроителя артелей г. Левитского для совещания с крестьянами воспретить таковое совещание до распоряжения г. пристава и об этом ту же минуту донести мне» [13, 7]. У ретельному спрямуванні службової діяльності волосний старшина не розходився із загальною позицією вищих органів влади. Вже за місяць, у березні 1901 р., Департамент поліції, «по приказанию господина министра внутренних дел» секретно розіслав «гг. губернаторам», очевидно, вже не першу директиву, згідно якої, «в целях предупреждения каких-либо нежелательных последствий для общественного порядка и спокойствия, допускать беседы присяжного поверенного Левитского с крестьянами по организации артелей... лишь с Вашего... разрешения и не иначе как в присутствии земского начальника, а там где его нет полицейского чиновника» [26, 1–18.]. Очевидно, влада прагнула знищити в зародку паростки зацікавлення артільним господарюванням і не допустити повторення його поширення, як це відбувалося в середині 1890-х рр.

З огляду на всі обставини розвитку артільної епопеї, нема нічого дивного в тому, що далеко не всі сучасники подій бачили в діяльності М. Левитського су-

цілну поразку. Умови громадської праці надавали їй ознак, скоріше, жертвовної місії першопрохідця, а не приреченої на повний провал утопічної справи. Для значної частини громадськості були цілком зрозумілі всі складнощі просування колективного господарювання і близькі його ідеали. Тому десятиріччя, з часу започаткування артільного землеробства, стало помітною подією суспільного життя, свого роду ювілеєм нової прогресивної програми соціальних перетворень. 17 вересня 1904 р. відбулися урочисті заходи з вшанування десятилітньої артільної праці М. Левитського, за участі представників артіль с. Сентова й уповноваженого артіль Москвської губ. В. Краснова. З нагоди річниці Микола Васильович одержав потік вітань з щирими констатаціями високої місії, розпочатої ним справи. Так, відомий громадський діяч В. Доманицький, від імені, створених ним у с. Колодистому Звенигородського повіту на Київщині кооперативних товариств, побажав «нових сил для дальшої праці на користь своєму народові». Поздоровлення надходили і з різних інституцій, зокрема від Імператорського Санкт-Петербурзького товариства архітекторів, міського голови Одеси П. Зеленого, Одеського відділення Імператорського Російського технічного товариства і навіть редакції журналу «Фармацевтический вестник». За повідомленням же газети «Елисаветградские новости»: «Поток телеграмм длился всю ночь и не прекращается даже на следующее утро» [13, 17–18, 20].

1. Божко Л. М. Левитський як кооператор і його хліборобські спілки. – Л., 1909.
2. Височанський П. Начерк розвитку української споживчої кооперації: в 2 ч. – Ч. 1. – Катеринослав, 1925; Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.). – К., 1995; Пантелеймоненко А.О. Микола Левитський // Українські кооператори: Історичні нариси. – Кн. 1. – Л., 1999; Аліман М.В. Микола Левитський: кооперація – найкраща квітка на полях рідного краю // Вісті Центральної спілки споживчих товариств. – 2003. – № 23; Вовченко В.Б. Архівна спадщина кооператора, державного і громадського діяча М.В. Левитського (1859–1936): історія, реконструкція, зміст: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2007; Костик Є.П. Дискусії навколо діяльності М.В. Левитського // Український селянин: Зб. наук. пр. – Черкаси, 2008. – Вип. 11; та ін.
3. Бачинський М. Голод на початку 90-х років на Херсонщині і діяльність М.В. Левитського // Записки Одеського наукового при УАН товариства. Секція соціально-історична. – 1927. – № 1.
4. Савич А.П. Основные моменты артельной деятельности Н. В. Левитского. Доклад в Киевском кооперативном институте. Машинопись // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 290. – № 2423.
5. Фаресов А. Народники и марксисты. – СПб., 1899.
6. ІР НБУВ. – Ф. 327. – № 2164.
7. Труды съезда деятелей агрономической помощи местному хозяйству (10–19 февраля 1901 г.). – М., 1901.
8. ІР НБУВ. – Ф. 327. – № 209.
9. Маслов С.С. Трудовые земледельческие артели, их значение, история, их организация и устав. – Ярославль, 1918.
10. Левитський М. Про хліборобські спілки-артілі // Сільський господар. – 1918. – Ч. 7.
11. ІР НБУВ. – Ф. 327. – № 1768.
12. Земледельческие артели // Союз потребителей. – 1904. – № 1.
13. ІР НБУВ. – Ф. 327. – № 1192.
14. ІР НБУВ. – Ф. 327. – № 192.

15. Зельгейм В. Производительные артели // Союз потребителей. – 1904. – № 1.
16. ІР НБУВ. – Ф. 327. – № 58.
17. Микола Васильович Левитський // Нова громада. – 1928. – Кн. 20.
18. ІР НБУВ. – Ф. 327. – № 548.
19. П-ло. Нові спілки в Полтавщині // Літературно-науковий вісник. – Л., 1901. – Т. XV. – Кн. 7.
20. ІР НБУВ. – Ф. 327. – № 1189.
21. ІР НБУВ. – Ф. 327. – № 862.
22. Гессен И.В. Артели: Закон 1 июня (с разъяснениями по представлению Министерства финансов) и действующие образцовые уставы. – СПб., 1902.
23. ІР НБУВ. – Ф. 290. – № 4623.
24. ІР НБУВ. – Ф. 327. – № 134.
25. ІР НБУВ. – Ф. 290. – № 4619.
26. Держархів Київської обл. – Ф. 2. – Оп. 217. – Спр. 130.

Farenij I.A. The fate of Kherson cooperatives by Mykola Levytsky. In this paper is presented the new vision in the sphere of the peasant farming cooperatives organization by the world famous Ukrainian cooperative activist M. Levytsky in the Kherson province.
Key words: M. Levytsky, cooperation, cooperative movement

О. З. Силка

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ ГРОМАДСЬКИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ТОВАРИСТВ (на прикладі об'єднань Борзнянського повіту, Чернігівської губернії)

У статті відображено, виявлені, на основі наявного джерельного матеріалу, найбільш характерні напрями діяльності сільськогосподарських товариств Чернігівської губернії початку ХХ ст.; презентація зроблена на прикладі громадських об'єднань одного з її повітів – Борзнянського. Окреслено динаміку їхнього виникнення та становлення, охарактеризовано спектр безпосередніх дій сільськогосподарських товариств, які в цілому були спрямовані на популяризацію сучасних для них сільськогосподарських знань та покращення агрономічної культури населення.
Ключові слова: громадське статутне об'єднання, сільськогосподарські товариства, земська агрономія, громадянське суспільство

Проблематика громадських організацій в Україні кінця ХІХ – 20-х рр. ХХ ст. у сучасному історіографічному просторі зумовлює помітний інтерес. Спектр їхньої діяльності простирився у площинах науки, освіти, забезпечення охорони здоров'я, благодійності тощо. На місцевому сільському рівні у Чернігівській губ. громадські організації найбільш чисельно були представлені сільськими добровільними пожежними дружинами та товариствами, а також сільськогосподарськими товариствами (далі – СГТ). Останні ми виокремлюємо від кооперативних сільськогосподарських товариств, спираючись на зафіксовані мету та завдання «Статуту» кожного об'єднання. Відповідно до нього, громадськими СГТ ми вважаємо ті, мета яких полягала у «сприянні силами членів об'єднання розвитку й удосконаленню сільського господарства та сільської промисловості», а засобами її досягнення визначалися «обговорення актуальних тем на загальних зборах Товариства, проведення публічних читань, друк власного періодичного видання, організація сільськогосподарських досліджень, скликання місцевих сільськогосподарських та промислових (кустарних) виставок і т. ін.»

Окремі аспекти функціонування статутного сільськогосподарського простору на півночі Лівобережної України частково відображені у роботах В. Марочка [1, 42], В. Половця [2, 259–269] та ін. Вони визначають СГТ «сільськогосподарськими громадами» і визнають їх